

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2021 (№4)

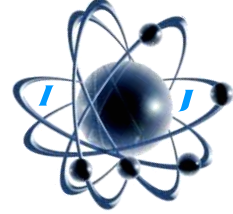
ISSN 2010-720X

2004-jildni mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyyi hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

**№4
2021**

ТИЛГА АНТРОПОЦЕНТРИК ЙЎНАЛИШДА ЁНДАШУВ: ФАТИКА ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.Н.Хамроева – ўқитувчи

Бухоро давлат университети

Таянч сўзлар: прагмалингвистика, фатик мулоқот, нутқ акти, фатик нутқий жанрлар, контактни ўрнатиш, контактни қўллаб – қувватлаш ва тугатиш.

Ключевые слова: прагмалингвистика, фатическая коммуникация, речевой акт, жанры фатической речи, светская беседа, установление контакта, контактная поддержка и завершение.

Key words: pragmalinguistics, fatic communication, speech act, fatic speech genres, small talk, contact setting, contact support and termination.

Кириш. XX аср охири XXI асрнинг боши лингвистик тадқиқотлар объекти доирасининг сезиларли даражада кенгайиши билан аҳамиятли бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда антропология, психология, социология, маданиятшунослик ва бошқа қатор фанларсиз тил ўрганиш соҳасида жиддий натижаларга эришиш мушкул вазифа эканлигига ишонч ҳосил қилинди. Ўзининг барча психологик хусусиятлари, ижтимоий мавжудлик шакли ва маданий кадрятлари билан инсон лингвистикасининг диққат марказига қўйилган антропоцентрик принцип лингвистика соҳасида янги фанларнинг – прагмалингвистика, нутқ жараёнларининг назарияси, психоллингвистика, социоллингвистика каби фанларнинг шаклланишига имкон берди.

Мақсад ва вазифа. Ушбу мақолада нутқий мулоқотнинг кўриниши сифатида фатиканинг моҳиятини очиб бериш мақсад қилиб олинди. Фатик нутқий жанрлар (НЖ)ни таҳлил этиш олдимишга қўйилган вазифадир.

Натижа ва ютуқлар. Тил соҳасидаги замонавий изланишлар антропоцентрик йўналишда давом этаётганлиги фатика муаммосини тадқиқ қилишда янги комплекс ёндашув заруратини тақозо этмақда. Инсоннинг ижтимоий ҳаётида, дунёни англашида, янги билimlerни ўзлаштиришида вербал мулоқотнинг муҳимлигини ҳисобга олсак, фатиканинг мавқеи, унинг илмий ва амалий аҳамиятини ўрганиш лингвистик жиҳатдан қизиқ муаммо эканлиги билан характерланади.

Шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги тилшуносликда фатик мулоқот йўналишини тушуниш турли хил талқинларга эга. Бир гуруҳ олимлар учун (Скрипниченко, Формановская) фатик функция алоқа ўрнатишни англатса, бошқа бир гуруҳ олимлар учун (Куликова, Саямина, Федорова) фатика функцияси нафақат контакт ўрнатиш, балки уни қўллаб – қувватлаб туриш ҳамдир. Биз учун анча муқобили бу фатик мулоқот интеракцияни ташкил этиш воситаси, яъни *тил воситаларининг контактни ўрнатиш, қўллаб – қувватлаш ва тугатишда ишлатилишидир* (Р.О.Якобсон, Г.Г.Почепцов, И.Н.Горелов, К.Ф.Седов). Н.И. Формановская фикрича, ҳар бир фатик матнда ўзига хос мантқ бўлади. Чунки у маъносиз эмас. Шу сабабли ҳам информатика ва фатика бор жойда дискурсларнинг аралаш турлари учрайди. Маслан, тингловчиларга янги маълумот етказишга мўлжалланган оғзаки нутқ бир вақтнинг ўзида тингловчилар *диққатини жалб этиши, улар фаоллигини ошириши, ҳақиқатни аниқлашда ҳамсуҳбатлар фикрлашларини фаоллаштириши* учун алоқани сақлаб туриш элементларига эга бўлади.

Шунинг учун ўзаро алоқани сақлаб туришда фатика соҳасига жуда катта доирадаги метакоммуникатив бирликларини киритиш мумкин бўлади. Масалан: “Сиз биласизми, нима...”, “Биз сиз билан у ва бу тўғрисида олдин гаплашган эдик”, “Энди навбатдагига ўтамыз”, “Келинг, кўриб чиқамиз” ва. х. к.з. Фатик нутқ асосан турмушдаги оддий жанрларни куруқ хангома, лоф ва нутқ этикети билан боғлиқ жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Мулоқот иштирокчилари мулоқот вазиятига қараб нутқ алоқаси элементларини танлайдилар. Нутқ алоқасини ўрнатиш босқичлари

хусусиятларидан бири шундаки, у диалогик акт таркибида анча ижтимоий моҳиятга эга бўлади.

Фатик нутқда ўзини тутиш деганда нутқ акти – интенция тушунилади. Бунда интенцияни амалга ошириш мулоқотга киришиш афзаллигидан келиб чиқади. Унда: 1) фатик хулқ атворда хусусий мақсадлар дастлабки алоқа импульсига буйсунган бўлади; 2) фикр билдиришнинг информатив вазифаси иккинчи даражали бўлади; 3) коммуникатив-стилистик характердаги коннотатив режа, аксинча, мутлоқ кадрят сифатида бўлади. Фатик коммуникация лексиканинг десемантизацияси билан характерланади. Нутқни тўлдириб турувчи нутқ тўлдиргичларининг мавжудлиги бошқариладиган ва доимий ишлаб чиқиладиган формулаларнинг борлиги билан ҳам характерланади. Фатик мулоқотда новербал белгилари, кодификация қилинмаган ва релевант мулоқотлар роль ўйнайди. Кўп ҳолларда “тирик” диалогнинг вербал ва новербал қисмларини ажралган ҳолда кўриш имконсиздир. Фатик мулоқотнинг мақсади ва мазмуни одатда фатик мулоқотнинг ўзига тенг бўлади.

Мулоқотнинг қандай бўлиши аслида ҳамсуҳбатнинг хулқи билан тўғридан тўғри боғлиқ бўлади. Нима олдинги ўринга чиқишига қараб, ҳамсуҳбатнинг мулоқот жараёнида ўзини тутиш манераси белгиланади. Бу эса қандайдир информатив ёки фатик нутқ жанрлари бўлишини шарт қилиб қўяди.

Фатик нутқ жанрларига бағишланган ишлар Н.Д.Арутюновой, Т.Г.Винокур, В.В.Дементьева, В.З.Демьянкова ва бошқалар тадқиқотларида учрайди. Т.Г.Винокур и В.В.Дементьева концепцияларида фатика “*мулоқотнинг ўзи асосий мақсад бўлган*” мулоқотга киришини англатади.

Бу ўринда фатик нутқий жанрлар (НЖ)ни ҳам келтириб ўтиш жоиздир. а) Шахслараро муносабатларни билвосита бузадиган фатик НЖлар. Улар жавобгарликни коммуникантга ағдариш: лақилатиш, масҳара, ёлғон мақтов, киноянинг турли кўринишлари;

б) Шахслараро муносабатларни билвосита яхшилайдиган фатик НЖлар: флирт (қочирим), ҳазил. Шу билан бирга small talkни ажратишадик, уларни қўллаганда муносабатлар ёмон ҳам яхши ҳам бўлмайди.

Фатик мулоқотнинг лутф (хушомад, мақтов) жанрини Иззат Султон ва Уйғунларнинг “Алишер Навоий” драмасида қўллаб учратиш мумкин:

Мунажжам: Фалакнинг ҳалқумин соҳир сиқибдур,

Қарангиз, уч қуёш бирдан чиқибдур.

Жомий: Узуб бир гулни, хоҳлардимки, боқсам,

Бўлуб хурсанд, ани чаккамга тақсам.

Мажиддин: Агар қўл чўсангиз гулларга бирдан –

Учиб кетмасмикин қушилар чамандан. (Кулишад)

Шу драмада Астрабод шахрида оғир руҳий ҳолатда бўлган Мансур Мир ва Абулмалих суҳбатларига қўшилгач, суҳбатга ҳеч қандай алоқдор бўлмаган обҳаводан сўз бошлаши ҳам фатиканинг мулоқотга кириши турларидан бири сифатида кўрсатилиши мумкин:

Мансур: Бу ернинг ҳавосига сира тушуниб бўлмайди. Эрталаб совуқ эди. Кундузи ёмғир ёғди, ҳозир осмон чарақлаган ойдин кеча.

Абулмалих: Ҳа... Бу ерда бир кунда йилнинг тўрт фаслини бошдан кечирши мумкин.

Навоий: Ҳа... Астрабоднинг бир куни бир йилга тенг. Биз гариблар учун бу ерда умр ўтказиш мажбурий, сенга эса увоқ.

Шунингдек, ўнгайсиз ҳолатда қолган Озода ҳам келинойиси – акасининг хотини билан суҳбатни об-хаво ва табиатга буради:

Озода: (Азизанинг пайдо бўлганига ажабланиб, ҳамон ўз ҳислари аросатида). Салом, келинойи!

Азиза: Салом, Озодахон!

Озода: Қаранг, табиат қандай чиройли!

Азиза: (аввалги гамгин кайфиятда, аммо табиатниг гўзаллигига қойил бўлмасдан иложсиз) Ҳа, ўзига маҳлиё қилади.

Озода: Ҳозиргина мен кўнглимда ҳар бир кунимизнинг мана шундай ёруғ бўлишини тиладим.

Азиза: Яхши тилак! Эзгу умид!

Озода: Осмонниг тиниқлигини қаранг-а!

Азиза: (ташиқарига тикилиб, афсус билан) Узоқдан қора булут кўтарилиб келяпти.

Озода: Ўткинчи булут

Фатик робитадорликнинг жанжал-тахқир тури сифатида Иззат Султоннинг “Имон” драмасидан қатор ҳолатларни келтириш мумкин. Чунончи:

Комилов: Ҳа, дамниг ичинга тушиб кетдимми?

Қани, энди чиқ бу ердан!

Санжаров: Мен ҳали кетмайман.

Комилов: Кет деяпман. ... Йўқол!

Ойша: Йўқол дегандан кейин йўқолсангиз-чи!

Санжаров: Бизнинг гапимиз ҳали тамом бўлгани йўқ.

Комилов: Гап тамом. Йўқол!

Бундай фатик мулоқотнинг жанжал жанрига яхшигина намунани (ҳатто тингловчи эшитишни истамайдиган кўринишини) “Бойбачча” бадиий фильмида шаллақи хотиннинг кулоқларига пахта тикиб олган Бойбачча билан “суҳбати” лавҳасида ҳам кўриш мумкин.

Л.Витгенштейн томонидан фатикани фалсафий изоҳлашга асос солинди. Тил ўйинлари назарисини яратган олимнинг ушбу гаплари машҳурдир: “Бизни чулғаб олган саросималик тил ишлаётган пайтда бўлмай, балки қуруқ гап давомида содир бўлади”. Ўшандан буён кўп олимлар (Т.Г.Винокур, Б.Малиновский, Г.Г.Почепцов) фатика категориясини ўрганишга ўзларининг ҳиссаларини қўшиб келдилар. Лекин 1955 йилда Гарвард Университетида “Сўз ёрдамида нарсаларни қандай яшаш мумкин” («Howto do the ings with words») номли маърузалари билан танилган Д.Остин ишлари бу йўналишда анча устувордир. Остин шогирди Дж. Сёрл томонидан “Сўз ҳаракат сифатида” номи билан бу китоб - «Howto do the ings with words» рус тилида чоп этилган. Остин фикрича, фатик акт бу ҳали ҳамкорлик дегани эмас. К.Ф. Седов фатик жанрлар хусусида гапирар экан, улар орасида алоҳида “хангома” жанрини ажратиб кўрсатади. Бу асосда чат мулоқотини суҳбат ёки хангома жанрига кирувчи алоҳида субжанр деб қараш мумкин.

Сўзловчилар ва тингловчилар учун риторик коидалар (самарали нутқ коидалари) – булар шундай

коидаларки, мураккаб прототипик характердаги информатив ва фатик Н.Ж.ларни яратганда, уларга амал қилиш талаб этилади. Адресатга мўлжалланган фатик моҳиятга эга самарали мулоқотнинг барча тамойил ва коидаларини Н.И.Формановская куйидаги ўзаро боғлиқ ва ўзаро бўйсунувчи коидалар билан белгилайди:

1. Ҳамсуҳбатга (унинг дунёқараши, ижтимоий ва психологик роли, унинг фикри, холати ва х.к.з.) қараб мўлжал олиш.

2. Ҳамсуҳбатга ишонч ва у билан ҳамкорлик

3. Ҳамсуҳбатга эътибор (унинг обрўси, мавқеи ва мулоқот мақсадларига эътибор).

4. Мулоқотда бўладиган резонансни ҳисобга олиш (розилик, розилик олиш ёки аксинча).

5. Хушмуомала бўлиш ва нутқ ахлоқи коидаларига амал қилиш.

6. Ҳамсуҳбатга енгил таъсир қилиш.

7. Нутқ хулқ атворининг асосланганлиги (коммуникатив вазият нуктаи назаридан).

8. Нутқ хулқ атворини танлаш имконияти, мулоқот давомида мулоқот стратегияси ва тактикасини ўзгартириш.

9. Мулоқотчиларда нутқ хулқ атвори вариантлари буйича кўникмаларнинг бўлиши

10. Нутқ хулқ атвори модели ихчамлиги бўйича зарур тасавурларнинг бўлиши (бошқа усулга, кодга, мавзуга, тактикага ўтиш)

11. Нутқ воситалари тил вариативлиги кўникмаларига эга бўлиш.

12. Тил хулқ атвори стандартлашуви, стереотиплашуви билимларига ва усуллар, жанрлар ҳамда воситалар стереотиплари билимига эга бўлиш.

13. Мулоқотнинг сценарийлиги (схемалар, сценарийлар, турли вазиятлардаги фреймалар ва улардан фойдалана олиш) хусусида тасавурларнинг бўлиши.

Хулоса сифатида айтишимиз мумкинки, фатик мулоқот, ўзида мавзувий маълумот ташимайди, аммо диалогик дискурда мавзунини аниқлаш ёки уни ўзгартириш қобилиятига эга, яъни уни бошқаради. Фатик коммуникация ўзида фатик ва информатив қатламнинг ўзаро ўтказувчанлигини ифодалайди. Дискурс бошида адресатга коммуникация партнёрининг миллий-маданий ва шахсий-индивидуал хусусиятлари ҳақида зарурий минимум маълумотларини беради, мулоқотга тоналик бахш этади, интеракциянинг қутилаётган мавзулари доирасини аниқлайди. Шу аснода, фатик коммуникация ижтимоий-дейктив маълумот ташувчиси ҳисобланади. Фатик матндаги муҳим маълумот, дискурда коммуникантларнинг тасавурларидаги контекстуал шартларни ифодалаш орқали фаоллаштириш ҳақидаги интересубъектив маълумотлари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Гурочкина А.Г. Когнитивный и прагматический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе: Учебное пособие. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена. 2005. –С. 102.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М.: «Прогресс», 1993. - С.259-265.
3. Сидорова Е.В. Основы коммуникативной лингвистики. - М.: 1986. -С.48-60
4. Тоирова Г. Фатика ва фатик мулоқот турлари .УзМУ хабарлари –Тошкент: 2016, № 2. 291-295-б.
5. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. –Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 635-б.
6. Хамроева Н.Н. Комплимент как одна из форм фатического общения. Komplement as one of fatic communication forms. //Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2020. -С.107.
7. Намроєва Н. "Илтифотнинг прагматингистик хусусиятлари." Центр научных публикаций (buxdu. uz) 2.2 (2020).

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Bekniyazov Q.I., Shinnazarov N.J. T.Jumamuratov shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń stillik qollanılıwı	70
Бердимуратов Д.У., Тажигалиева М. Принципы раскрытия в толковом словаре стилистической маркированности фразеологических единиц (на материале немецкого языка)	72
Эминли Б.И. Фразеологизмы как этнокультурологический фактор диалогического общения	74
Ҳамдамова Х. От сўз туркумига хос сўзларнинг метафорик табиати	77
Ҳамроева Н.Н. Тилга антропоцентрик йўналишда ёндашув: фатика ва унинг хусусиятлари	79
Карлыбаева Г.Е. Ажиниёз лирикасида сўз маъноси кўчиши усуллари	81
Қунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклериндеги лингвомәдений түсиниклердиң метафоризациясы ...	83
Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шарўашылығына байланыслы қолланылатуғын кәсіплик сөзлер	86
Қуттымуратова Ы.А., Кумакбаева Г.К. Кенимех районы қазақлары тилиниң изертлениўи	88
Ruzmetova O.A. Matematik terminlar derivatsiyasining leksik-semantik usuli	89
Серикбаева А.С. Тахтакөпир районы топонимлериниң пайда болуў себеплери ҳаққында	91
Утепбергенова Д., Джумамуратова Г. Инглис тилиндеги феил сөзлердиң конверсия, композиция усылы менен берилиў жоллары	93
Үсенова Қ. Этнографиялық лексиканың түркий тиллерде изертлениўи	95
Юсупова Б.Т. С.Жумағұлов шығармалары тилинде сеслик тәкирарлы фразеологизмлер	97

Ádebiyattanıw

Алламбергенов К., Палымбетов К.С. Қарақалпақ жыраўы: устаз-шәкирт дәстүри	100
Allambergenov K. Some important issues in the history of karakalpak folklore and literature	102
Алламбергенова Г.К. Әдебий байланыслар, аўдармалар, изертлеўлер-қарақалпақ эпосларын сырт еллерде үйрениўдиң әхмийетли қуралы сыпатында	104
Алламбергенова Г.К. Эпосларды жәхән илими стандартлары дәрежесинде үйрениўдиң илимий-теориялық тийкарлары	107
Алланазаров Е. А.Дабыловтың «Бахадыр» дәстанында фольклорлық мотивлер	110
Алланазарова Ф.К. Нореалистик хикояда услуб ранг-баранглиги	111
Azimov U.S. “Masnaviyi ma’naviy”da olqish asosida yuzaga keltirilgan oddiy folklorizmlar	113
Бекбергенова М. Биринши қарақалпақ романы (XX әсирдиң 50- жылларындағы түркий тиллес халықлары романлары типологиясы контекстинде үйренилиў мәселелери)	115
Эгамқулова Г.М. Наўайы хәм Бухара аймағы қарақалпақ жыраўлары ҳаққында бир-еки аўыз сөз	117
Халилова Д.Ж. Бахшилар репертуарида "Наврўз" термалари талқини	118
Худайқулова Л. Нурмон Абдувой ўғли ва унинг Самарқанд достончилиги анъанасида тутган ўрни	121
Jaqsilqova A. A.Ábdievtiń satiraliq gúrrińleriniń kórkemligi	123
Ктайбекова З.К. Ҳ.Өтемуратова гүрриңлеринде көркем шеберлик	124
Мехлиева Д. Ўзбек фольклорида лоф ва эртак жанрларининг муносабати	126
Отарова Т.Ж. Халық аўызеки ўлгилериниң Ә.Әжиниязов поэзиясына тәсири	130
Сапарниязов Р. Түркий халықларда мийўели ағаш хәм халық салт-дәстүрлери ҳаққында	132